

Az építészeti romantika helye és problémája a 19. századi magyar művészet történetében még messze nem olyan tisztázott, hogy ne kellene kérdésként újra meg újra feltennünk. Mivel a 19. század még közel van hozzánk, túl részletesen látjuk, így az átfogó vonulatokat nem könnyen vesszük észre, nem könnyen vonatkoztatjuk el a jelenségek sokaságától. Ugyanakkor az egész korszak még távolról sem eléggé feltárt, ezért nem elég megbízhatóan és nem eléggé árnyaltan áll vizsgálódó tekintetünk előtt. A heterogén jelenségek gyökerét – vagy gyökereit – is megragadó átfogó szemlélet munkálásához, valamint az empirikus történeti kép árnyalt megrajzolásához szeretnék ezért a következőkben néhány gondolattal hozzájárulni.

1. A historizmus problémája

A hazánkban mintegy 1840–1870-ig számítható építészeti romantika tulajdonképpen való problémája az, mennyiben romantika, mennyiben historizmus, ill. miben áll a különbség ezen időszak s a rá következő historizmus építészete között. Annak pusztá megállapításával ugyanis, hogy a romantika építészetében szabadabban, inkább a középkorias összbenyomásra, hangulatosságra, mint részletes hűségre törekedve alkottak, szemben a későbbi historizálás régészeti pontosságra való törekvéssel – úgy tűnik, távolról sem mondtunk el mindent, még csak teljesen helytállót sem.

Az európai *romantika* 18. században kezdődő korának három nagy építészeti áramlata, a *forradalmi építészet*, a *gótizálás* és a *klasszicizmus* közül az utóbbi kettő régi stílusok felhasználásával fejezte ki mondanivalóját. Hogy a régi stílusok külsőségei, alaktani elemei még nem jelentenek mindent, közülük a klasszicizmuson demonstrálható legkönnyebben. Az általa felhasznált oszloprendes antik formák a reneszánsz óta megszakítatlan folyamatossággal jelen vannak az építészetben, s elegendő pusztán egy pillantást vetni az építészettörténet e fél évezredére, hogy lássuk, mi mindent jelenthet, hányféle arcot ölthet az antik forma. Ha meggondoljuk, hogy oly különböző világnézeteket kifejező építészetek, mint a görög, a római, a reneszánsz, a manierizmus, a barokk, a klasszicizmus, majd utána a historizmus – többé-kevésbé módosítva és válogatva ugyan, de – ugyanazzal a formakincsel éltek, kézzelfoghatóvá válik, pusztán formaelemek jelenléte még távolról sem árul el mindent az őket magába fogadó aktuális építészet világáról. Ezért csak közelebbi formai analízistől várhatunk felvilágosítást az egyes korszakok építészetének mibenlétéről, így esetünkben az említett három nagy építészeti áramlat gyökereinek azonosságáról.¹

De hasonlót láthatunk, ha tovább megyünk. A gótizáláshoz és a klasszicizmushoz viszonylag korán csatlakozott – eléinte szórványosan s olykor a klasszicizmushoz hasonlóan – a reneszánsz, illetve elemeinek felújítása. A reneszánsz köntös mögött azonban ugyanazokat a tendenciákat fedezhetjük fel, mint a fő áramlatoknál, ahogyan ezt legelőször Giedion kitűnő elemzései² kimutatták. Ugyanezt mondhatjuk az 1850-es évek előtt megjelenő ókeresztény, bizánci, iszlám formákkal kapcsolatban is. A régi stílusok felújítása a század második felében megszakítatlanul tovább folyt, sőt egyre változatosabb képet mutatott, s kialakult az az irányzat, melyet historizmusnak nevezünk, s melynek nálunk kialakult, megszokott, ez idő szerint is inkább ismert neve az eklektika lett.

A romantika és a historizmus említett kapcsolata e kevésből láthatóan is szoros, mind belső, mind külső jegyeit tekintve. Már a romantika idején egyre erősebben tért hódít az építészeti historizálás, melynek gyökerénél ott van az a reneszánsz óta szinte megszakítatlanul ható szemlélet, mely változó módon ugyan, de mindig a réginek mintaképszerűségét vallotta (vitruvianizmus stb.) Ugyanakkor viszont a romantika elmúltával is e nagy szellemi áramlat számos vonása tovább él, hatása tovább gyűrűzik, nemcsak az építészetben, hanem a művészet, a szellem, az élet egész területén. Ennek az összefonódottságnak, ill. a romantika és a historizmus 19. századi alapvető fontosságának kifejeződését láthatjuk újabban olyan építéstörténeti fogalmak megjelenésében ill. elterjedésében, mint a klasszicizmus helyett a „romantikus klasszicizmus”³ vagy a századközép építészetét jelölő „romantikus historizmus”.⁴

A romantika és a historizmus kapcsolatának e vázlatos felvillantása után most folytatnunk kellene a historizmus mibenlétének tüzetes vizsgálatával – és pedig nemcsak a múlt század 70-es éveitől kezdve, hanem az egész 19. századra érvényesen – hiszen ennek eredményétől függ az építészeti romantika imént felvetett problémájának megoldása.

Ennek megfelelő tárgyalása azonban jóval több időt venne igénybe, mint amennyi most rendelkezésünkre áll. Ugyanakkor tudvalevő: ez a probléma nem speciálisan magyar, hanem egyetemes európai (*csak* magyar anyag alapján nem is vizsgálható). Így egy olyan tanácskozáson, mely a *magyar* romantika szellemi arcát kutatja, nem lenne helyes teljes egészében egy nem elsődlegesen hazai szellemi-művészi jelenséggel foglalkozni. Még akkor sem, ha az a magyar művészettörténetben is lecsapódik, s eredményei nem nélkülözhetők.

E témakörrel kapcsolatban még csak annyit, hogy a jelenlegi stádiumban is megfontolandó, ne alkalmazzuk-e a „romantikus építészet” korszak-megjelölés helyett a nemzetközi szakirodalomban is erősen teret hódító „romantikus historizmus” elnevezést. Egy ilyen változtatásnak konzekvenciáit természetesen végig kell gondolni a teljes 19. századi periodizációját illetően.

2. Az európaiktól eltérő sajátosságok

A romantika gótizálásának 18. században kezdődő európai kialakulásával kapcsolatban megállapítható, hogy először az izgalmasat, kiszámíthatatlant, nem szabályosat stb. kedvelték a gótikában, majd a nemzeti sajátosságok megtestesítője lett – mind az angolok, mind a németek, mind a franciák hosszú ideig meg voltak győződve, hogy az ő földjükön született s így nemzeti építészetüket látták benne – s csak utoljára tekintették vallásos tartalmak hordozójának is. Nálunk mindez némileg másképpen, ugyanakkor – mint átvétel – *külsőségebben* zajlott le. A fázisok, áramlatok a késedelem miatt mintegy *egymásra csúsztak*, ráadásul a szabadságharc bukása egy ideig elapasztotta a nyugati forrásokat, azok termékenyítő, ösztönző áramlását; a szellemi élet benuflása, beszűkülése pedig nem kedvezett a már meglévő szerves és önálló továbbfejlesztésének. Ugyanakkor a gótizálás *nemzeti színezetét* – sajátos körülményeink következtében – *nemigen öltött*. Korai gótizálásunk még viszonylag közel állt az európai felfogáshoz. Az „ónémet stílus” – mint a gótizálást nevezték – nemzeti jellegéről viszont nem lehetett szó, csak a megunt klasszika ellenpólusaként fogadhatták lelkesedéssel. Nemzetinek legfőljebb asszociatív értelemben volt kezelhető: mint az a stílus, mely történelmünk fénykorában volt hazánkban uralkodó.⁵ Vallásos-keresztény jellege felismerésének természetesen nem volt akadály, s hosszú utóélete is főként ennek jegyében zajlott le.

Ha a romantika építészetének *egyetemes problémáját* historizmusának problémájában láttuk, *sajátos hazai problémáját* a most említett sajátosságokban láthatjuk: bizonyos mértékű

különségességében, a rétegek „egymásra csúszásában” és abban, hogy a középkori stílusok felújítása nemzeti jelleg demonstrálására nem volt alkalmas.

3. A kibontakozás fázisai

Miként a korábbi és egyéb szellemi áramlatok, az építészeti romantika is késve érkezett hazánkba. Kibontakozásának útja azonban sok tekintetben azonos volt a nyugat-európaiéval. Az építészet általános természetének megfelelően nálunk is megelőzte a költészet és irodalom romantikus átalakulása, ugyanakkor nálunk is igen korán, jóval a romantika tulajdonképpeni kibontakozása előtt megjelentek a képzőművészetben a romantikának azok a szórványos, de nem jelentéktelen megnyilatkozásai, melyeknek egészét *korai gótizálás* néven tartjuk számon. E szórványos jelenségek idővel szaporodtak, érthetően először inkább az asztalosmunka és a vasművesség területén. Aztán egyre gyakrabban ütötték fel a fejüket az architektúrában is, még a klasszicizmus háborítatlan virágzása, úgyszólván homogén uralma idején. (A pécsi székesegyház Pollack-féle átépítése 1805-től, a pétervási rk. templom 1812–1817-ig). A negyvenes évek idején ez a folyamat meggyorsult, s bár a romantika a klasszicizmust soha nem szorította ki teljesen, rövidesen a domináló építészeti irányzat lett.

A korai gótizálás és a gótika-felújítás jegyében meginduló *tulajdonképpeni romantika* közé beékelődik, s aztán természetesen tovább él egy sajátos áramlat, az ún. *kubusos stílus*.⁶ A kubusos „stílus”-on nem értek egyebet, mint a romantika korában folyamatosan hatékony kubusos jelleg számos megnyilatkozásainak egyikét, azt, amely a Rundbogenstil változathoz kapcsolódva mutatkozott meg, s a neoreneszánsz vonások korai, sajátos hordozója is volt. (Pollack Mihály Országháza terve, 1840; Hild Harmincad-hivatal terve, 1836; a kolozsvári városháza, 1842–45; a pápai zsinagóga, 1841. stb.)

Az is tény, hogy a korai gótizálás és a kubusos stílus emlékcsoportjának artikuláltabb kirajzolódása az utóbbi időszaknak – az európai kutatásra is támaszkodó – kutatási eredménye, jelzi, hogy a *kibontakozás fázisainak vizsgálata* szükséges és folyamatosan előttünk álló feladat. Ugyanakkor e világosabban kirajzolódó fázisok kérdéseket vetnek fel: így például azt, vajon nem a korai gótizálás időszakát kellene-e a valóban romantikus ihletésű periódusnak tekintenünk, a századközéphez inkább a historizmushoz közelálló szakaszával szemben; vagy azt, hogy a kubusos stílus korán mutatkozó historizmusa miként illeszkedik a teljes folyamatba.

4. Stíláriis áramlatok

Az európaihoz hasonlóan, hazánk rövid életű romantikus építészetében is, többféle áramlatot figyelhetünk meg, és pedig úgyszólván egyidejűleg, aszerint, hogy mikor melyik történeti stílusból merítette inspirációját és formáit, s mindvégig megosztotta uralmát a klasszika különböző formáival. A romantika áramlatai közül legkorábban, legjellegzetesebben a *gótizálás* jelentkezett.⁷ Ezt követte a romanizálás, illetve az a sajátos, Dél-Németországban kialakult irányzat, amelyet „félköríves stílusnak” (Rungbogenstil) neveztek, mely a román stílus követésén kívül egyebet is jelentett, s nálunk meglehetősen visszhangra talál.⁸ – A romantikának a távoli, az egzotikus iránti vonzódása – egyéb mozzanatokkal karöltve – kedvezett az *iszlám* építészeti elemek felhasználásának, elsősorban európai, azaz mór emlékek mintául vétele alapján. Így – bizonyos mértékig a „félköríves stílus”-hoz kapcsolódva – ez a változat is hamar érezte hatását, s jelentős szerepet játszott romantikus építészetünk legeredetibb alkotójának, Feszl Frigyesnek művészetében. A romantika utolsó áramlata

a *barokkos-rokokós* romantika volt, különösen Pan József, Máltás Hugó s bizonyos mértékig Wieser Ferenc voltak művelői.⁹ Jellemző sajáttság, hogy ezek az irányzatok nemcsak egyidejűleg egzisztáltak vagy egymást váltva jelentkeztek egy-egy mester munkásságában, hanem gyakran keveredtek és ötvöződtek egy-egy műben magában is. De ha csak az egyik formavilág nyelvén szólt is az épület, szinte általánosan tekinthetjük, hogy kölcsönzött – ha csak alárendelt díszítőelemként is – valamelyik másiktól.

Mindezt mutatja, hogy a romantika építészetének megrajzolásához a stílári áramlatok, azok kapcsolatainak tüzetes és árnyalt ismerete szükséges, minél gazdagabb – nem utolsósorban még feltárando – emléktanyag alapján. E feladat- ill. problémakörből kiemelem a *Rundbogenstil* eddiginél mélyebb analízisének szükségességét, mert ennek jelentősége (az egyetemes irodalomban is) eddig háttérbe szorult, noha – bizonyos szempontból – a gótizálásnál jelentősebb, több eredeti, a korszakra jellemző építészeti gondolatot tartalmaz. Bár a súlya nem ekkora, de kidolgozatlansága sürgeti a *barokkos romantika* problémájával való foglalkozást, arculatának gazdagabb és hívebb megrajzolását.

5. A nemzeti problémája az építészetben

A művészet többi ágához hasonlóan az építészetben is jelentkezik a romantikának a nemzetire való törekvése. Ez azonban – röviden jellemezve – *általánosságban mozog, külsőségekben* vélik megvalósíthatónak, és *inkább a publicisztikában* találkozunk vele, mint az építészeti gyakorlatban.¹⁰ Igen gyakran nem jelentett többet annál a követelésnél, hogy a hazai feladatokat hazai építészeti végzők végezzék. A polémiákban felmerült változatok áttekintésére most nincs lehetőségünk, csak kiemelem a gótikának e célra való – már említett – közvetett, másodlagos, asszociatív ajánlását, vagy a bizánci ill. az iszlám építészet szóba hozását a magyarság keleti eredetére hivatkozva.

Ami a nemzeti építőstílusra való törekvést illeti, az – némi publicisztikát leszámítva – nem volt építészeti közügy, alkotóan csak Feszli Frigyes tette magáévá, s az ő elképzelésében is jórészt megmaradt szeretlen külsőségeknél. Szemléletével azonban két szempontból kiemelkedik kortársai közül. Az „*ámbitusos*” magyar lakóházhoz, tehát az ősi kúria mintájához visszanyúló törekvése külsőségek helyett valami művészire, építészire irányult. A *paraszti világra utaló elemek* – bár művészileg külsőséges – alkalmazása pedig mutatja, hogy az építészetben is megtörtént a szemléletnek a rendi-nemzetitől a nép-nemzetihez való fordulása.¹¹

A nemzeti törekvésnek az építészetben való jelentkezése, annak mikéntje, az egyetemes európaival való kapcsolatának kutatása, a mondottakból láthatóan tehát bőséges feladatot jelent.

6. A stílusválasztás szempontjai

Szigorúan vett művészi szempontból a stílusreceptió, ezen túlmenően a stíluspluralizmus ténye releváns, főként pedig az, ami a stílus-köntös mögött meghúzódik, annak médiumán keresztül művészi módon megnyilatkozik. A teljes kép megrajzolásához azonban hozzátartozik azoknak a művészetben kívüli szempontoknak nyomon követése is, amelyek a stílusválasztást, stílusirányulást az egyes esetekben befolyásolták. A rendeltetéshez illő és – ha szabad azt mondani – a megrendelőhöz illő stílus problémájáról van szó. A *rendeltetéshez illő stílus* szempontja már az eddigiekben is helyet kapott, bár talán nem elég árnyaltan és néha jelentőségét eltúlozva. Ezt a stíluszimbolikát ugyanis nem túl szigorúan alkalmazták, s az irodalmi-asszociatív szempontot nem ritkán megelőzte művészi vagy egyéb meggondo-

lás. A „megrendelőhöz illő” stílusválasztás problémája azonban, vagyis az ideológiainak nevezhető szövevényes irányulás vizsgálata, ill. annak ábrázolása szinte egyáltalán nem szerepelt. Ami akadt, az durván sommás jellegénél fogva épp azt nem juttatta érvényre, amiről itt igazán szó van, s ugyanakkor a jelenség másodlagos, művelődéstörténeti-szociológiai jellegét emelte elsődleges művészi jelentőségűvé.

Itt tehát egy nem kis munkát, ugyanakkor finom megkülönböztetéseket kívánó feladattal állunk szemben. Megoldásánál az is figyelembe veendő, hogy hazánkban az építészeti romantika másodlagos jelenség, nem kevés külsőleges, divatszzerű elemmel, s ezeket nem lehet úgy névértéken elfogadni, mint keletkezésük forrásánál.

7. Romantikus építészetünk európai helyzete és lokális színezete

A romantika-kutatás Európa-szerte viszonylag rövid múltja következtében e kérdés megválaszolása, az összehasonlító kép megrajzolása az építészeti romantika történetének egyik előttünk álló, nem kevés munkát igénylő feladata.

Több, már most is mutatkozó mozzanat közül, mint *lokális színezet* hordozója, kiemelkedik a „Rundbogenstil” említett általános kedveltsége, mely három tényezővel magyarázható. Ez a stílus Európa-szerte akkor volt a legerősebb, amikor a romantikus építészet hulláma hazánkat komolyabb formában elérte. Domináló formája volt a ránk legközvetlenebbül ható közép-európai, különösen a dél-német romantikának. Végül, de nem utolsósorban, valószínűleg közelebb állt a hazai ízléshez a romantikus építészetnek ez a harmonikusabb, derűsebb változata, amit a klasszicizmus korábbi kedvelése ill. jellegzetes magyarországi arculata is valószínűsít. Ez utóbbi mindenestre a magyarországi romantikus építészet hazai sajátságának tekinthető. Ennél és ehhez hasonlóknál többet azonban a kutatás és feldolgozottság jelenlegi stádiumában bizonyítottan nem állíthatunk. Ugyanakkor vizsgálendő, hogy a „Rundbogenstil” kedvelése a spontán hazai vonzódáson és az említett egyéb tényezőkhöz kívül mennyiben kapcsolódott – különösen orientalizáló árnyalatával az osztrák birodalomban megfigyelhető ugyanilyen tendenciákhoz.

Ami a romantikus építészetünk *európai helyzetét* illeti, természetesen valószínűnek látszik, hogy a későbbiek során is csak az európai romantika szerényebb változatának fog mutatkozni, itt-ott lokális színekkel és sok olyan épülettel, melyek Európában, főleg Közép-Európában bárhol épülhettek volna. Ez utóbbi felismerés talán egyengetheti az utat egy közép-európai építéstörténet felé is, melynek gondolatát bő két évtizeddel ezelőtt Dercsényi Dezső elsősorban a korábbi stíluskorszakokkal kapcsolatban vetette fel, s melynek hordozója egy olyan Közép-Európa, mely „állandóan változó földrajzi, de mindig állandó, pontosabban minden korszakban azonos ízlés állandóságában egységes szellemi fogalom”. Azoknak a területeknek egysége, „melyeket a nagy nemzetközi stílusáramlatok áthatottak ugyan, de inkább felvevői, mint autochton kitermelői voltak a nagy korstílusoknak”.^{1 2}

JEGYZETEK

1. E három áramlat közös gyökereire, belső kapcsolatára már számos utalás történt az irodalomban. Részletesebb kidolgozását kísérel meg KOMÁRIK D.: A korai gótizálás Magyarországon. In: Zádor Anna–Szabolcsi Hedvig (szerk.): Művészet és felvilágosodás. Bp., 1978. 209–300.

2. GIEDION, S.: Spätbarocker und romantischer Klassizismus. München, 1922.

3. GIEDION előző jegyzetben i. m. alapján.

4. WAGNER-RIEGER, R.: Wiens Architektur im 19. Jahrhundert. Wien, 1970.

5. HENSZLMANN I.: A magyar Akadémia épülete. Budapesti Szemle 1861. 370–371, 375.

6. KOMÁRIK D.: Egy sajátos tendencia a romantika korának építészetében. (Az ún. kubusos stílus kérdése.) In: Művészet Magyarországon 1830–1870. Katalógus. Bp., 1981. 24–30.

7. KOMÁRIK D.: A gótizáló romantika építé-

szete Magyarországon. „Építés-Építészettudomány” XIV. (1982) 3–4. sz. 275–319.

8. KOMÁRIK D.: A „félköríves” romantika építészete Magyarországon. „Építés-Építészettudomány” XVI. (1984) 1–2. sz. 139–193.

9. Előző jegyzetben i. m. 183–185.

10. HAJNÓCZI G.: Nemzeti építészettudomány stíluskérdései az Akadémia székházára kiírt pályázat körüli vitában. „Építés-Építészettudomány” XVII. (1985) 1–2. sz. 81–98.; KOMÁRIK D.: A

nemzeti építéstílus keresése. Feszl és a pesti Vigadó. Uo. 127–136.

11. KOMÁRIK D. előző jegyzetben i. m.; DR. KOMÁRIK D.: Feszl Frigyes 1821–1884. Kiállítási katalógus bevezető tanulmánnyal. Bp., 1984. 13–15, 100–106.

12. DR. DERCSÉNYI D.: Közép-európai építészettörténet felé. „Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények” 1964. 226.

Dénes Komárik: Probleme der romantischen Architektur in Ungarn

Untersucht werden der Stellenwert und die Problematik der romantischen Architektur in der Geschichte der ungarischen Kunst des 19. Jahrhunderts. Die zu klärenden Probleme und die bevorstehenden Aufgaben sind um sieben Kernpunkte gruppiert. 1) Problematik des Historismus: es wäre zu klären, inwieweit die etwa zwischen 1840 und 1870 anzusetzende romantische Architektur in Ungarn der Romantik oder dem Historismus zuzurechnen ist. 2) Unter den Merkmalen, die von der europäischen Romantik abweichen, werden folgende hervorgehoben: die Übernahme erfolgte in Äusserlichkeiten, die Phasen und Strömungen überschneiden sich, die Gotisierung konnte als „altdesischer Stil” kaum eine nationale Färbung annehmen. 3) Die Phasen der Entwicklung beginnen im Licht der neueren Forschung Konturen anzunehmen, bedürfen aber noch weiterer eingehenderer Untersuchungen. 4) Unter den stilistischen Strömungen sollte der Rundbogenstil tiefer analysiert werden, ausserdem wird vorgeschlagen, das verschwommene Antlitz der barockhaften Romantik deutlicher zu umreissen. 5) Das nationale Problem tritt auch in der Architektur in Erscheinung. Das nationale Bestreben erhebt sich aber in der Architektur nicht über Allgemeinheiten, man glaubte es nur in Äusserlichkeiten verwirklichen zu können; seine Spuren lassen sich eher in der Publizistik als in der Architekturpraxis nachweisen. 6) Die Wahl des Stils erfolgte in den Einzelfällen nach zweitrangigen Gesichtspunkten, ausschlaggebend ist die Tatsache des Stilpluralismus. Im Interesse eines vollständigen Bildes müssen aber auch diese ausserhalb der Kunst liegenden Gesichtspunkte aufgespürt werden: die Wahl des Stils nach dem Motto „das passt zum Auftraggeber” oder „so wird der Bau seiner Bestimmung gerecht”. 7) Europäische Einbettung und lokale Färbung der romantischen Architektur Ungarns. Die Erforschung der Romantik in der Architektur blickt auch in Europa nur auf eine kurze Vergangenheit zurück, deshalb steht uns bei der Ausarbeitung eines vergleichendes Bildes eine komplexe Aufgabe bevor, die viel Arbeitsaufwand erfordert.